

Салқынбек Д.И., *Сырбаев Е.Ө.

т.ғ.к., профессор "Қазақстан тарихы және Қазақстан халықтарының мәдениеті"
кафедрасының меңгерушісі, ҚазҰАУ. Алматы, Қазақстан
аға оқытушы, ҚазҰАУ. Алматы, Қазақстан

**СҰЛТАНБЕК ҚОЖАНОВТЫҢ
ҰЛТТЫҚ РЕСПУБЛИКА ҚҰРУ ЖОЛЫНДАҒЫ КҮРЕСІ**

Автор корреспондент: salkynbek.dosaly@mail.ru

Түйін: Мақалада мемлекет және қоғам қайраткері Сұлтанбек Қожановтың Ұлттық республика құру жолындағы саяси қайраткерлік күрес жолы баяндалады. Қазақ топырағында есімдері ардақталып, халқы үшін еткен еңбегіне тағзым жасалып, артында қалдырған мұраларынан тағылым аларлық ұлы тұрғалар жеткілікті. Осындай ұлы тұлғалардың қатарында өзіндік лайықты орны бар тұлғалардың бірі – бүгінде дүниеге келгеніне 125 жыл толып отырған Қазақстан мен Орта Азияның көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері, ғалым, публицист, ақын, аудармашы, әдебиеттанушы, ағартушы-ұстаз Сұлтанбек Қожанұлы Қожанов болып табылады. Қазақ автономиясының құқықтық мәртебесін кеңейтіп, одақтас Республикаға айналдыру С.Қожанұлының басты армандарының бірі болатын. Түркістан Республикасының өкілі ретінде қатысқан Сұлтанбек Қожанұлы Қазақ автономиясы үшін алдағы болатын өзекті маңызы бар мәселелерге тоқталып, Қазақ автономиясының орталығын қазақтар тығыз орналасқан аймаққа көшіру, оған қажетті дайындық жұмыстарын жүргізу мақалада зерттелді.

Кілттік сөздер: қайраткер, тұлға, республика, ұлттық, ұлттық мүдде, саясат, автономия

Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында тарихи санамызды жаңғыртуға бағытталған әрі іске асыруға тиісті ірі жобаларды орындауға тапсырма берген болатын. Осы іске асыруға тиісті ауқымды жобалардың бірі «Ұлы даланың ұлы есімдері» атты жобада: «Көпшіліктің санасында тарихи үдерістер, негізінен, тұлғаландыру сипатына ие болатыны белгілі. Көптеген халықтар өз елінің ерекше елшісі сынды ұлы бабаларының есімдерін мақтан тұтады» деумен қазақ топырағында дүниеге келген ұлы тұлғалардың есімдерін ардақтау ісін одан әрі тереңдетіп, олардың есімдерін әлемге таныту шараларын жасауды атап көрсетеді[1].

Ия, қазақ топырағында есімдері ардақталып, халқы үшін еткен еңбегіне тағзым жасалып, артында қалдырған мұраларынан тағылым аларлық ұлы тұрғалар жеткілікті. Осындай ұлы тұлғалардың қатарында өзіндік лайықты орны бар тұлғалардың бірі – бүгінде дүниеге келгеніне 125 жыл толып отырған Қазақстан мен Орта Азияның көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері, ғалым, публицист, ақын, аудармашы, әдебиеттанушы, ағартушы-ұстаз Сұлтанбек Қожанұлы Қожанов болып табылады.

Қайраткер тұлғаның саяси өмірінің жарқын белестерінің бір кезеңі Қазақ автономиясының қалыптасып құрылуы кезеңіндегі ұлттық республика құру жолындағы саяси қызметіне тоқталмақпыз.

"Бөлшекте де, билей бер" принципін ұстанған Ресей империясы бүкіл қазақ жерін отарлап, уысына ендіргеннен кейін, өз қалауы бойынша қасиетті жерімізді бірнеше генерал-губернаторлыққа бөлшектеп тастады. Империялық билік құлап, жаңа кеңестік билік орнағаннан кейін бұрынғы империяның қол астындағы халықтар кеңестік негіздегі автономиялық билікке қол жеткізуге ұмтылды.

1920 жылы 26 тамызда БОАК мен РКФСР Халық комиссарлары кеңесінің "Автономиялы Қырғыз(Қазақ) Социалистік Кеңестік Республикасын құру туралы" В.И.Ленин мен М.И.Калинин қол қойған декреті жарияланды.

Декреттің бірінші пунктінде: "РКФСР-дің бір бөлігі ретінде Автономиялы Қырғыз(Қазақ) Кеңестік социалистік республикасы құрылсын делінді. Қазақ АКСР-інің құрамына Семей, Ақмола, Торғай, Орал облыстары және Закаспий облысы мен Астрахан губерниясының қазақтар мекендеген жерлері кірді. 26 тамыздағы декретке қосымша

ретінде БОАК 22 қыркүйекте қабылдап жариялаған қосымша қаулыда өз маңайындағы аудандармен қоса Орынбор да қазақ АКСР-інің құрамына енгізілді. Сонымен қатар декретте былай деп атап көрсетілген болатын: "Қазір Түркістан республикасының құрамына еніп отырған қырғыз(қазақ) территориясын Қырғыз(Қазақ) республикасының құрамына енгізу осы облыстардың халықтарының білдірген тілегі бойынша жасалады" [2]. Заң жүзінде Кеңестік негіздегі Қазақ автономиясы құрылғанымен де ол бүкіл байырғы қазақ жерлерін қамтыған жоқ. Біртұтас қазақ жерлерін біріктіруде сол кездегі әр түрлі дәрежеде мемлекеттік, партиялық қызметте отырған және тағы да басқа ұлт жанашырларының тер төгуіне тура келді. Әсіресе, Қостанай уезін, Ақмола мен Семей губернияларын, Түркістан АКСР құрамына да болған Жетісу және Сырдария облыстарын Қазақ Автономиясына қайтару өте қиын айтыс, тартыс жағдайында жүргізілді. Талас тудырған Қостанай уезі, Ақмола және Семей губерниялары 1920-21 жылдары Қазақ автономиясына қайтарылғаннан кейін, ендігі кезектегі негізгі жұмыс Сырдария мен Жетісу облыстарын Қазақ автономиясына қайтару еді.

1918 жылы 20 сәуір мен 1 мамыр аралығында Түркістан кеңесінің V съезі Түркістан кеңестік федеративтік республикасының құрылғандығын жариялайды. РКФСР құрамына автономия дәрежесінде кірген бұл автономияның құрамына Қазақстанның Сырдария мен Жетісу облыстары кірген болатын.

Ендігі жұмыс отаршыл Ресей империясы бөліп кеткен құрылым негізінде пайда болған бұл автономияның құрамындағы қазақ жерлерін қайтарып алу болды.

1924 жылдың бас кезінен бастап Орта Азия Республикаларының территориясында ұлттық-территориялық тұрғыда межелеуді жүргізу жұмыстарына дайындық басталды. Қазақ, Қырғыз, Өзбек, Түркімен, Тәжік, Қарақалпақ халықтарының саяси және экономикалық өміріне тікелей қатысты бұл жауапты шараны өткізу оңайшылықпен іске асқан жоқ. 1924 жылдың 5 сәуірінде РК(б)П Орталық комитетінің саяси бюросы Орта Азия партия ұйымдарының межелеуді жүргізу жөніндегі ұсынстарын қарады. Осы іске тікелей жауапты және ұйымдастырушы Ортаазиялық бюроға Орта Азияның этнографиялық, саяси және экономикалық карталарын және тағы басқа қажетті материалдарды даярлап, Орталық комитетке тапсыру жүктелді. Осы жұмыстарды атқару үшін Орталық комиссия және әр республикалардың өкілдерінен құрылған көмекші комиссиялар құрылды. 1924 жылы 12 маусымда РК(б)П Орталық комитеті "Орта Азия республикаларын ұлттық межелеу туралы" қаулы қабылдады. Қаулы негізінде Орталық комиссияға жаңадан құрылатын республикалар мен облыстардың өкілдерін қатыстыра отырып, болашақ құрылғалы жатқан республикалар мен облыстардың шекараларын анықтап шығу тапсырылды. Орталық комиссияның жанынан ұлттық бюролар, құқықтық, экономикалық көмекші комиссиялар ұйымдастырылды.

Осы бір жауапты кезеңде Түркістан орталық атқару комитеті төрағасының орынбасары, РК(б)П ОК Орта Азия бюросының мүшесі қызметтерін атқарған Сұлтанбек Қожанұлының атқарған қызметін ерекше бөліп айтуға болады. Ол Сырдария мен Жетісу облыстарын Қазақ автономиясына қосуға қарсылық білдіргендерге, Сырдария мен Жетісу облыстарының территориясынан біраз жерлерді қарпып қалғысы келген өзге республикалар басшыларына батылтойтарыс беріп, ұлттық территориялық межелеуді жүргізу кезінде көрші республикалардың территориясында қалып бара жатқан қандастарымыздың жағдайына байланысты ұсыныс-пікірлердің бастамашысы болды.

Қарқынды жұмыс 1924 жылы 8 шілдеде болған РК(б)П Қазақ облыстық комитетінің мәжілісінде Түркістан Республикасынан бөлініп қазақ республикасының құрамына кіретін қазақ аудандарын басқару және қабылдау тәртібі туралы және РК(б)П ОК Орта Азиялық бюросы жанындағы территориялық комиссияға өкілдер тағайындау туралы мәселелерді бастады. Осы мәселелер мәжілісте талқыланып мынадай қаулы қабылданды: Орта Азия республикаларын межелу жөніндегі территориялық комиссияның құрамына Казаткомның төрағасы С.Меңдешев комиссия төрағасы, егін шаруашылығы халық комиссары Ә.Әлібеков, комиссия мүшелігіне кандидат Т.Жүргенов бекітілсін. Түркістан

қазақтары атынан ұсынылған С.Қожанов, Н.Сырғабеков, С.Есқараевтердің кандидатуралары да бекітілді.

Мәжілісте Түркістан республикасынан бөлінетін қазақ аудандарын басқару және қазақ автономиясының құрамына қабылдау үшін құрамында С.Меңдешев, Ә.Әлібеков, С.Есқараев, Н.Сырғабаев және Т.Жүргенов бар революциялық комитет құрылды. Революциялық комитеттің төрағасы С.Меңдешев оның орынбасарлары болып Ә.Әлібеков және С.Есқараев тағайындалды. Революциялық комитеттің мүшелігіне кандидаттар болып С.Қожанов, Избасаров, Ж.Мыңбаев бекітілді. Ревкомның сайланған құрамына Революциялық комитет жөнінде ережені дайындап, ұсыну тапсырылды. Осы мәжілісте қаралған басты мәселелердің тағы бірі болашақ астананың жағдайы болатын. Мәжіліс қазақ республикасының астанасын Орынбор қаласынан ішкі қазақ аудандарына көшіру жөніндегі мәселені қарап: Орталықтың жергілікті халықтың тығыз бөлігіне жақындылығының қажеттілігіне сондай-ақ Қазақ республикасының кейбір бөліктерінің шашыраңқылығын есепке ала отырып, Қазақ республикасының орталығын Орынбор губерниясынан ауыстырудың қажеттілігіне байланысты және Қазақ елі үшін Оңтүстік облыстардың экономикалық, саяси үлкен маңызын және Қазақстанның Орта Азиялық экономикалық бірлестікке қатысуын ескеріп, Қазақстанның орталығын Орынбордан қазақтар тығыз қоныстанған ауданға көшіру осы мақсатта РК(б)П ОК-нен уақытша Ташкент қаласын пәтер ретінде пайдалануға рұқсат беруін сұраған қаулы қабылдады[3].

РК(б)П Орта Азия бюросы жанынан құрылған Қазақстандық комиссия өкілдері территориялық межелеуге байланысты, алдағы құрылғалы жатқан республиканың мемлекеттік құрылымына байланысты өздерінің ұсыныстарын жасады. Қазақ автономиясының құрамына қосылғалы жатқан облыстардың шекарасын анықтауға қатысып, сол аймақтағы халықтардың этнографиясына қатысты және басқа да керекті мәліметтерді жинады. Бұл қазақ комиссиясының сол кездегі батыл да дұрыс шешімдерінің бірі, ұлттық-территориялық межелеуді жүргізу барысында қазақ автономиясын одақтас республикаға айналдыру жөніндегі ұсынысы еді. Мәселен, Қазақ республикасы мен Түркістан облыстары қазақтары делегациясының РК(б)П Орталық комитеті атына жазылған "Орта Азиядағы ұлттық межелеуге байланысты, Қазақстан жөнінде" деп аталатын хатында ұлттық территориялық межелеудің қортындысы бойынша қазақ автономиясын одақтас республикаға айналдырудың негізгі тұжырымдары айтылған болатын.

Хат авторлары межелеудің нәтижесінде Сырдария мен Жетісу облыстары және Түркістанның Амудария облыстары сондай-ақ Хорезмнің Қазақтар мен Қарақалпақтар мекендеген Хожелі облысының Қазақ автономиясына қосылатындығына байланысты оның территориясы кеңейгеннен кейін астананы қазақтар тығыз орналасқан Сырдария облысына ауыстырудың қажеттігін дәлелдейді. Екіншіден, Қазақ делегациясы қазіргі уақытта қазақ автономиясында европалықтар 54 проценті, қазақтар 45 процент құрап отырғандығын, компартиядағы коммунистердің 94 проценті европалықтар екендігін айта келіп, бұндай жағдайда ұлттық республика үшін компартияның ұлттық саясатты жүргізуі қиындыққа ұрынатынын алға тартты. Яғни ұлттық межелеуді жүргізу барысында қазақтар көпшілік құрайтын облыстар Қазақстанға қосылып, нәтижесінде ұлттық республика құруға кең жол ашылмақ. Үшіншіден, қазақ делегациясы қазақ халқының сандық құрамына кеңінен тоқталып қазақ автономиясы мен Түркістан аумағында 5,500,000 қазақ тұратындығын және көрші Қытай, Монғолия мемлекеттерінде тұратын миллионға жуық қазақтардың территориялық жағынан қазақстанмен тығыз байланыстығына тоқталып, бұдан арғы ойларын былай деп жазады: «Түркістан облыстарындағы қазақтар осы уақытқа дейін толық егеменді Республикада өмір сүрмесе де, кең автономиялы жағдайда болып, өздеріне деген үкіметтің нақты көзқарасын қалыптастыра білді. Олар қазіргі уақытта Бұқарадағы, Хорезмдегі өз қандастарымен бірігіп, тәуелсіз Өзбек және Түркімен социалистік Республикасын құрып жатқан өзбектер және түркімендермен бір жағдайда өмір сүрді. Хорезмнің Хожелі облысы

халқының да саяси көңіл-күйін ескеруіміз керек. Қазақ автономиясындағы халық өмірінің өзекті мәселелерін қалыпты реттеу және басқару үшін федерация жүйесінде оның құқықтары мен мүмкіндіктері кеңейтілуі қажет. Түркістан облыстарының Қазақ автономиясына қосылуына байланысты оның Қытай және Монғолия мен шекарасы ұзарады және бұл шекараның аржағында Қазақ АКСР-і мен туыстық және экономикалық жағынан тығыз байланысты қазақтар тұрады. Бұл қазақтардың КСРО мен қатынасына дұрыс жағдай жасау саяси және экономикалық жағынан маңызы үлкен. Қазақ АКСР-ның осындай жағдайы Қазақ автономиясының құқықтық жағдайын көрші Орта Азия республикаларымен тең дәрежеде қайта қарауды қажет етеді. Осы жағдайлардың бәрін ескерген Киробком биылғы жылғы 26 тамызда болған пленумында бұл мәселеге байланысты бір ауыздан оңды шешім қабылдады. Біздің қазақтар үшін межелеудің нәтижесі жоғарыда айтылғандармен қатар, КСРО-ға тікелей кіретін Қазақ АКСР-ын тәуелсіз Республика деп жариялау деп білеміз» [4].

Қазақ автономиясының құқықтық мәртебесін кеңейтіп, одақтас Республикаға айналдыру С.Қожанұлының басты армандарының бірі болатын. Жоғарыда РК(б)П Орталық комитетіне жазылған хаттың белсенді авторларының бірі болып, негізгі дәйектер мен пікірлер ұсынған да С.Қожанұлы еді. Өкініштісі, қол астындағы өз ұлттардың тағдырын өз қалауларымен шешіп үйренген орталық «бұндай үлкен территорияда аз санды халықпен, артта қалған экономикамен, сауатсыз халықпен, жергілікті кеңестік мамандардың өте аздығы, РКФСР-дың көмегінсіз мемлекеттік басқару мүмкін емес» деген сияқты қисынсыз дәлел сымақтарды алға тартып бұл ұсынысты қабылдамай тастады.

Сұлтанбек Қожанұлы 1924 жылы қазан айындағы Сталиннің атына жазған хатында ұлттық межелеудің нәтижелерін баяндай отырып: "Қалай есептесекте Қазақстандағы европалықтар саны жағынан көп болып 54 процентті құрап отыр, қазақтар 46 процент ғана. Қазақстандағы РК(б)П ұйымдарындағы қазақтардың құрамы 6 процент (368 адам). Оның үстіне қазақ коммунистері барлық партия бөлімдерінде шашырап кеткен", -деумен қатар, жік-жікке бөлінген басқару апаратын бір орталыққа біріктіріп, партиялық-кеңестік бақылауды күшейту, қалыптасып отырған тұңғыықтан шығудың жолдары жөнінде өз ұсыныстарын білдіреді. Ал 1924 жылы 29 желтоқсан күні Қазақ Республикасының орталығын ауыстырудың қажеттілігіне байланысты Сталиннің атына жазған екінші хатында: "Тот курьез что киргизи в собственной республике занимают положение нацмен, надо изжить. Пролетарское руководство должно осуществляться не в порядке пленения кирпартинтелегентов в пролетарском центре, как Оренбург, а в живой массовой работе. Пролетарское руководство нисколько не облегчается увеличением численности русского крестьянство в составе населения, а, наоборот, затрудняется обострением традиционной межнациональной вражды и неизбежной оценкой пролетарского руководящего влияние, как русского национального засилья. Пролетарское руководство должно выражаться не в "леиальном" застое, а в развернутом, развивающейся хозяйственной и общественной жизни страны..." деген болатын[5]. Сан жағынан қазақтарды ұлттық көпшілікке айналдыру нәтижесінде РК(б)П құрамындағы қазақтардың санын көбейту және Қазақстанды шын мәнісінде ұлттық негіздегі Республикаға айналдыру Сұлтанбек Қожанұлының басты арманы болғанын аңғарамыз.

Орта Азия территорияларын ұлттық межелеуге байланысты РК(б)П ОК Орта Азиялық бюросы жанынан құрылған қазақстандық комиссияның атқарған жұмыстарының барысы 1924 жылы 26 тамыз күні болған РК(б)П Қазақ облыстық комитетінің мәжілісінде тыңдалды. Сұлтанбек Қожанұлы бұл мәжіліске Орта Азия бюросының өкілі ретінде қатысады. Мәжілісте Қазақстандық делегацияның басшысы Қазақ орталық атқару комитетінің төрағасы С.Мендешев баяндама жасап, Қазақ автономиясына қосылғалы жатқан Сырдария мен Жетісу облыстарының шекараларын айқындау жұмыстары қиыншылықтармен жүргізіліп жатқандығына тоқталады.

РК(б)П Қазақ облыстық комитетінің қаулы шешімдерімен қатар Орта-Азия территориясын межелеу жөніндегі Қазақстандық комиссия мүшелері Ташкент қаласын және оның төңірегіндегі аудандарды Қазақстанға қосу жөніндегі өздерінің ұсыныстары мен талаптарында қаулы-қарарлық шешімдерді толықтыра отырып, халықтың сандық құрамын нақты статистикалық мәліметтермен анықтап, талас тудырып отырған аудандарды Қазақстанға қосу мәселесін Орталық комитеттің атына жазған хаттарында қойған болатын. Орталық комитеттің атына жазылған бұл хаттардың мазмұнына үңіле отырып қазақстандық комиссия мүшелерінің үлкен шаруа атқарғанын аңғаруға болады. Ең бастысы талас тудырып отырған аудандардағы қазақ халқының санын қолдан кемітіп отырғандардың бетін ашады. РК(б)П Орталық комитетінің атына жазған хаттарында Қазақстандық делегация Орта Азия Республикаларының территориясын межелеуді жүргізу барысында РК(б)П Орталық комитеті Ташкент қаласын Өзбек республикасының құрамында қалдыру қажет дептапқанын ал қазақ облыстық комитеті бұл мәселені қайта қарап, бүкіл Ташкент уезін, Ташкент қаласымен қоса Қазақ Республикасына қосу қажеттігінің негізгі дәйектеріне тоқталды. Орта Азия республикаларының территориясын межелеу барысында негізгі принциптердің бірі әлсіз ұлттардың мүддесін қорғау екендігіне тоқталған хат авторлары, қазақ ұлтты сондай әлсіз ұлттардың бірі екендігіне баса назар аудартып, ұлттық, мәдени және шаруашылық дамуда қазақ халқы үшін Ташкент қаласының маңызды рөл атқаратындығын тоқталып өтеді. Ташкент қаласы Сырдария облысының орталығы болғандығына басты назар аударылып экономикалық тұрғыдан бұрынғы қалыптасқан байланысты үзбеу қажеттігіне тоқталады. Талас тудырып отырған Ташкент қаласы мен оның төңірегіндегі аудандарға қатысты нақты дәлелдер мен ұсыныстар, дәйектерді алға тартып отырған қазақ комиссиясының пікірлерімен санаспай Өзбектерге қарай бұра тартқан, осы іске жауапты және басшылық етуші Орта Азия саяси бюросы, оның басшылығының ісіне Сұлтанбек Қожанұлы қатты наразы болды. Сондай-ақ Орта Азия республикаларының территориясын межелеуді жүргізу барысында Сұлтанбек Қожанұлын толғандырған өзекті мәселелердің тағы да бірі-Орта Азия Республикаларының территориясындағы қандастарымыздың хал-жағдайы болатын. Кеңестік билікке дейін Бұқар әмірлігінің одан кейін Бұқар республикасының территориясындағы қазақтардың жағдайы өте ауыр болды. Кеңес өкіметі орнағаннан кейін де олардың ұлт ретіндегі барлық құқықтары тапталып, талап арыздары қанағаттандырылмақ түгіл қаралмады да. Осы жағдайларға байланысты Сұлтанбек Қожанұлының бастамасымен әрі дайындап жазуымен қазақ республикасы және Түркістан облыстарының қазақтары өкілдерінің атынан РК(б)П ОК саяси бюросына, көшірмесі саяси бюроның барлық мүшелеріне арналған "Орта Азияны ұлттық межелеу" жөніндегі баяндама хат дайындалып Москваға жолданған еді. Онда Орта Азия республикаларының территориясын межелеу жұмыстарында Орта Азия бюросы Орта Азиядағы қазақтардың ішінде Бұқар Республикасындағы қазақтардың мүддесін бұзуы айқын көрініп отыр делінді. Мәліметтер бойынша Бұқар әмірлігінің территориясында 230.000 қазақ тұрған. Ал, 1923 жылы төртінші ұлттық кеңесте Ф.Ходжеевтың айтуынша ондағы қазақтардың саны 260.000. 1923 жылы болған Бүкілбұқаралық құрылтайдың шешімі бойынша 250.000 адам болған. Олардың Бұқар уалаятының оңтүстік-батыс жағында Нұрата уалаятын және Керменты уалаятын тұтасымен Қаршы уалаятының батыс жағында мекендегендігі айтылып, РК(б)П ОК саяси бюросын осы қордаланған мәселелерден хабардар етіп, төмендегідей табынды түрде сұралған ұсыныс жасайды:

1. Пересмотреть вопрос о г. Ташкенте в смысле предоставления его Кирреспублика в какой бы то ни было форме.

2. Пересмотреть вопрос о государственной принадлежности 6-киргизских волостей Ташкентского уезда в смысле удовлетворения желания населения отойти к своей национальной республику.

3. Отменить решение сред. Аз.Бюро о бухарских киргизах и представить киргизам и каракалпакам автономное устройство в пределах Узбекистана.

4. Пресмотреть вопрос о Шурахатским уезде о г. Турткулем и отдать их Каракалпакской Автономной области.

5. Обновить состав Сред. Аз.Бюро изгладив преобладения одной национальности и допустить киргизкого представителя в состав бюро [6].

Бұқар қазақтарының өтініш-талаптары 1924 жылы 27 қыркүйекте болған Қазақ облыстық РК(б)П Президиумының мәжілісінде Қарақалпақ халқы делегациясының арызымен бірге арнайы қаралды. Мәжіліске Сұлтанбек Қожанұлы Түркістан өкілі ретінде қатысқан. Мәжілісте Бұқар қазақтары делегациясының атынан Наурызбаев Құдайбергенов, Құлтаевтар сөз сөйлеп Бұқар қазақтарының алдында "не өмір, не өлім мәселесі тұр" деп ашына баяндайды. Революциядан кейін де ондағы қазақтардың тұрмыстық жағдайында еш өзгеріс болмаған. Автономия алуға деген талпынысына жергілікті билік қуғындау, жазалау шараларын қолданған. Осы мәжілісте Бұқар қазақтарының делегациясы, Бұқар облысының қазақ автономиясынан алыс жатқандығына байланысты, қазақ автономиясына қосылу мүмкін емес екендігін атап көрсетіп, құрылып жатқан өзбек республикасының құрамында өздеріне автономия беруді талап етіп отырғанын және осы мәселеде өздеріне жәрдем беруді сұрады. Мәжілісте Бұқар қазақтарының Сөзін Сұлтанбек Қожанұлы Қазақшадан орысшаға аударып отырған еді.

Бұқар қазақтарының өтініш талаптарына байланысты мынадай қаулы қабылданды. Қаулыда: Бұқар қазақтарының адам төзгісіз ауыр жағдайына РК(б)П Орталық комитетінің назарын аударып, осы ауыр жағдайды жақсарту жолында қажетті шаралар қолдану қажеттігін атап көрсетіп, ондағы қазақ халқының ұлт ретінде сақталуын қамтамасыз ету, өзбек халқы тарапынан қазақтарды ассимиляциялауға бағытталған әрекеттерді доғару сынды мәселелер айтылды. Дегенмен де "Құрылып жатқан Өзбек республикасында Бұқар ауданы қазақтарының бөлініп, автономиялы облыс болуын қажетсіз деп санау" деген сияқты қаулы да қабылданып кеткен болатын.

1924 жылы 12 қыркүйек күні РК(б)П Облыстық комитетінің мәжілісіне РК(б)П Орта Азия бюросының төрағасы И.Зеленский қатысып, Қазақ республикасының Орта Азия республикаларынан межеленуі туралы хабарлама жасады. Мәжілісте Түркістан Республикасының өкілі ретінде қатысқан Сұлтанбек Қожанұлы Қазақ автономиясы үшін алдағы болатын өзекті маңызы бар мәселелерге тоқталып, Қазақ автономиясының орталығын қазақтар тығыз орналасқан аймаққа көшіру, оған қажетті дайындық жұмыстарын жүргізуде қазақ облыстық комитетінің мардымды жұмыстар атқармағанын сынап өтеді.

Мәжілісте мынадай қаулы қабылданды: 1. Қазақтар тығыз қоныстанған аймаққа орталықты жақындату мақсатында және Қазақ АКСР-да қазақтар көпшілік құраған ұлттық республика құру үшін, ұлттық саясатты тереңдетіп жүргізуге жағдай жасау мақсатында Қазақ АКСР-ның орталығын тез арада Орынбор қаласынан Сырдария облысының Шымкент қаласына көшіру қажетті деп мойындалсын, РК(б)П Орталық комитеті алдында Қазақ обкомының орталығы етіп Ташкент қаласын уақытша пәтер ретінде пайдалану туралы ұсынысының қанағаттандырылуын немесе Шымкент қаласын Қазақ автономиясының орталығы етіп қайта жарақтандыруға қажетті қаржы бөлу талап етіліп сұралсын. 2. Үгіт-насихат бөліміне және С.Қожановқа Қазақ республикасының Орта Азия Республикаларынан межеленуі бойынша, ауқымды жұмыстардың жоспарын және тезистерді жасау тапсырылсын[7].

1924 жылы қыркүйек айының 25-28 күндері аралығында болған РК (б) П Қазақ облыстық комитетінің 2-ші пленумының күн тәртібінде қаралған негізгі мәселердің бірі Қазақ АКСР-на Түркістанның қазақ аудандарының қосылу жағдайы, барысы, қорытындылары болды.

Пленумға Түркістан қазақтарының атынан қатысқан С. Қожанұлы, С. Еқараев, Ж. Бариев және Түркістан ОАК-ті Қазақ АКСР-ның өкілі Т. Жүргеновтер ұлттық территориялық межелеуге, Астананы ауыстыру мәселесіне, ұлттық Республика құру ісіне байланысты өткір ойлар айтып, осы мәселелерді іске асыру жұмыстарын жүргізуге табанды талаптар қойды. Әсіресе, Түркістандықтардан Сұлтанбек Қожанұлының ұлт мәселесіне байланысты өткір де орынды пікірлері Шовенистік өктем оймен уланған Қазақ обкомының мүшелері Равдель, Ежов, Бах сияқтылар тарапынан қарсылыққа ұшырады. Сұлтанбек Қожанұлы өз сөзінде осы уақытқа дейін Қазақ обкомы бұған дейін болған Президиум мәжілістерінде Қазақ Республикасының астанасын қазақ халқы тығыз қоныстанған аймаққа ауыстыру жөнінде бірнеше рет қаулы қабылдағанмен де «істің шешілуі сол бұрынғы орнында тұр ешқандайда дайындық жұмыстары жүргізілмеген» деп обком жұмысын сынға алды. Ұлттық мәселелерді шешуде Халқымыздың мүддесін көздеп «Республикамыз ауыл-шаруашылықты ел, елдің халқы негізінен мал шаруашылығымен айналысады, қазақтар мен орыстардың малы бірдей болғанымен де орыстардың иемденіп отырған жері қазақтарға қарағанда бес есе көп болып отыр», деп ұлттық теңсіздіктің жүргізіліп отырғандығына баса назар аударды. Қазақстандық партия ұйымдарындағы қазақтар 5 пайыз ғана екендігін, басшылық, шаруашылық органдарда қазақ ұлтының өкілдері аз екендігін, кәсіподақ ұйымдарына қазақтардың аз тартылып отырғандығына тоқталды. Іс қағаздарына байланысты заңдар қабылданғандығымен де, іс жүзінде барлық іс қағаздары орыс тілінде жүргізіліп отырғандығын баса көрсетті.

Пленумның 27 қыркүйек күні болған отырысында Сұлтанбек Қожанұлы «Орта Азиядағы ұлттық межелеу және қазақ облыстарының Қазақ АКСР-не қосылуы» туралы деген қосымша баяндама жасады. Сұлтанбек Қожанұлының баяндамасынан ұлттық межелеуді жүргізу барысындағы әділетсіздіктерге деген наразылығы айқын байқалады. «Қазақстан межелеу жүргізілген басқа аудандарға қарағанда батысырақ орналасқандықтан, оған аз көңіл бөлінді. РК(б)П ОК Орта Азия бюросының әлсіз ұлттарға көбірек көңіл бөлу туралы принципі іске асырылмады. Практика принциптерден күштірек болып шықты. Қазақтар ең әлсіз ұлт. Көптеген аудандар қазақтарға бұйырмады. Мырзашөл уезі Өзбек Республикасына берілді. Ұлттық межелеуде мемлекетті құру принципі бойынша емес, өзіне көп алғысы келген қызығушы жақтың мүддесін қанағаттандыру принципі бойынша қаралды. Бізді ренжітті. Барлық негізгі капитал Орта Азияда қалды. Бізге Қазақстан жағдайы жақсы ел деп айтты, бұл шындықтан алыс жатыр. Әділетті межелеуге қол жеткізуіміз керек. Экономикалық бөліністегі үлесімізді арттыруды сұрау қажет. Қазақ АКСР-не қосылатын Сырдария облысы мен басқа да аудандардағы партия ұйымдарындағы қазақтардың үлесі көп. Еуропалықтар үлесі 25 пайыздан аспайды. Біріккеннен кейін алдымызға ұлттық республика құру міндетін қоямыз», - деп батыл түрде ұлттық республика құру жөніндегі мәселені төтесінен қойды. Сұлтанбек Қожанұлының Орта Азия республикаларының территориясын ұлттық межелеу жұмыстары басталғанға дейін және одан кейінгі жүргізген қажырлы еңбегінің басты мақсаты Қазақстанды ұлттық республика ету болды. Ол үшін астананы Орынбор қаласынан қазақтар тығыз орналасқан аймаққа көшіру, Республикадағы қазақтардың санын көпшілікке айналдыру, партия ұйымдарындағы қазақтардың пайыздық мөлшерін көбейту, басшылық орындарға қазақтарды көптеп тарту жұмыстарымен белсенді әрі батыл түрде айналысып жоғарғы жақтың алдында да бұл мәселелерді батыл қоя білді. Мұны біз сол кездегі кеңес елінің басшысы Сталиннің атына жазған хаттарынан, Қазақ обкомының мәжілістерінде әрдайым көтерген табанды талабынан білеміз.

1924 жылы 28 қыркүйекте межелеуге байланысты Сұлтанбек Қожанұлы қорытынды сөз сөйлеп мемлекет үшін саяси және ұлттық маңызы бар мәселелерді шешуде кәнігі қайреткер екенін тағы бір қырынан көрсетті. Пленумда айтылған көптеген қарама-қарсы пікірлерге байланысты өз ойларын білдіре келе, ұлттық мүдде жолында ештеңеден де тайынбайтынын көрсетіп: «Біз жиі ұлттық мәселені ұмытып кетеміз. Ал ұлт

республикасында қызмет ететін еуропалықтар оны ұмытпауы, керісінше оны барынша ашық қоюы тиіс. Осы тұрғыдан алғанда Ежов және Бах жолдастардың еуропалықтар ретіндегі сөздері мені мүлдем қанағаттандырмайды. Қазақ коммунистері шовинистік уклондарды, ал еуропалық коммунистер отаршылдықты тізгіндеп тұрса, осылай екеуі ұштасар еді, егер кімде-кім мұны түсінгісі келмесе оған біз «Қазақ АКСР-нан кет», - деп тағы да мәлімдер едік, деп қазақ Республикасын ұлттық Республика етуге қарсы болып отырғандарды қатты сынға алды. Сұлтанбек Қожанұлы қорытынды сөзінде ұлттық Республика құру мәселесіне тағы да тоқтатылып: Мен ұлттық республика құру мәселесі жөнінде тағы да айтқым келеді, бұл мәселе барлық өткірлігімен және кеңдігімен қойылуы тиіс», - деді. Республиканың орталығы жөнінде табанды талабын тағы да қайталап: «Біз аса қажырлы ғана болған жоқпыз, біз дәрекі де болдық, бірақ Ташкентті ұстап тұра алмадық. Ал енді біз сіздердің алдарыңызда Орынбордан ауысасыздарма деген сұрақты қоямыз», - деген болатын. Ташкент қаласы жөнінде жасалып жатқан әділетсіздікке көнбей «Мен обкомның үшінші рет Ташкентті бізге қосу мәселесін сұрап отырғанын қолдаймын, бірақ мен бізге Ташкентті емес Шымкентті де бермей қояма деп қорқамын. Бізге Әулиеата немесе Қазалыны ұсынбаса және бізге Шымкент үшін күресуге тура келер», - деп қорытындылады [8].

РК(б)П Қазақ обкомының 2-ші пленумында межелеуді жүргізу жөніндегі және қазақ халқының болашағы үшін айтылған мәселелер мен қабылданған қаулылардың барлығы да аса маңызды еді. Бірақта межелеу барысында талас тудырған Ташкент қаласы мен оның төңірегіндегі аудандардың тағдыры біздің пайдамызға шешілмегені белгілі. Бұл мәселеде РК(б)П Қазақ обкомы жайбасарлық пен табансыздық танытты. Түркістандық қазақтар өкілдерінің ұсыныстарын қолдауда дәрменсіз болды. Бұған сол кездегі қазақ обкомы басшылығында өзге ұлт өкілдерінің көп болуы өз әсерін тигізген болатын. Олар ұлттық межелеу нәтижесінде қазақтардың көпшілікке айналып ұлттық республика құруын мүлде қаламаған еді.

Дегенмен де 1924 жылдың соңындағы Орта Азия республикаларының территориясын межелеу жұмыстарынан кейін, бүкіл қазақ жерлері бір мемлекетке біріктіріліп, Қазақ АКСР-ың қалыптасуы аяқталды. Қазақстанға Қазалы, Ақмешіт, Түркістан, Шымкент уездері, Әулиеата уезінің көпшілігі, Сырдария облысындағы Ташкент және Мырзашөл уездерінің бір бөлігі, Самарқан облысы Жизак уезінің бірнеше болыстары, Алматы, Жаркент, Лепсі, Қапал уездері, Жетісу облысы Пішкек уезінің бір бөлігі және Қарақалпақ автономиялы республикасы қарады. Республикамыздың территориясы 700 мың шаршы километрге жуық ұлғайды, халқымыздың саны 1 миллион 468 мың адамға көбейді. Қазақтар республиканың барлық халқының 61,3 пайызы болып көпшілікке айналды. Осы орайда Сұлтанбек Қожанұлы және тағы да басқа халқымыздың ұлтжанды қайраткерлерінің ұлттық территориялық межелеуді жүргізу жұмыстарындағы халқымыз үшін қызметін, жер ана үшін күресін, айтпасақ шара жоқ. Өкініштісі сол 1924 жылы межеленген шекараны содан кейінгі жылдары қаз-қалпында ұстап тұра алмадық. 1956-1963 жылдары аралығында Қазақстанның Бостандық ауданы тұтасымен және шекаралық аймақтарды бірнеше ауданды қамтитын қазақ жерлері Өзбекстан Республикасына солақай саясаттың нәтижесінде беріліп жіберілді.

Жоғарыда аталған пленумда Сырдария және Жетісу облыстарының қосылуына байланысты Қазақ обкомының төралқа құрамы үш адамға көбейді. Түркістандықтар атынан обком төралқасына С.Қожанұлы, А.Серғазиев, Кулетов кірді. Ал Қазақ ОАК-нің құрамына төрт адам С.Қожанұлы, А.Серғазиев, С.Есқараев, Ерохан кірді. Түркістандық қазақтардың өкілдері Қазақ автономиясының жауапты қызметтеріне сайланғаннан кейін, ендігі кезектегі өздерінің күш жігерін республикамызды нығайтуға жұмылдырды. Олар өздерінің алдарындағы жауапты қызметтерінде өмірдің бел-белестері мен қарама-қайшылықты кезеңдерін бастарынан кешірді.

Сұлтанбек Қожанұлы 1925 жылдың ақпан айында Қазақ өлкелік партия комитетінің екінші хатшысы болып сайланғаннан кейін де Қазақ республикасының территориялық

тұтастығын нығайту жолында белсенді жұмыстарды атқарды. Республиканың тағдыры үшін осы бір жауапты кезеңде іштен және сырттан оның территориялық тұтастығына қол салушылар, ішкі саяси құрылымын өзгертуге ұмтылып, автономия алуға әрекет жасаушылар болмай қалған жоқ. Мәселен, Қазақ Республикасының Түркістан, Шымкент, Әулиеата уездеріндегі өзбек халқының өкілдері автономия немесе жеке әкімшілік аудандар беруді сұрап жан-жаққа арыздар жазып жатты. РК(б)П өлкелік комитетінің 1925 жылы 12 қазанда болған төралқа мәжілісінде қаралған күн тәртібіндегі негізгі мәселелердің бірі "Орта Азия бюросымен қарым-қатынас туралы және Қазақстанның ішіндегі Өзбек мәселесі" болды.

Аталған мәселе бойынша төралқа мәжілісінде Сұлтанбек Қожанұлы сөз алып, Қазақ республикасының болашағына қауіп төндіретін бұндай қадамдарға және оларға қолдау көрсетіп отырған сыртқы күштерге үзілді-кесілді батыл тойтарыс беру керектігіне тоқталды. Төралқа мәжілісінде Сұлтанбек Қожанұлының ұсынысы бойынша мынадай қаулы қабылданды: а) Қалыптасып отырған жағдайдағы Қазақ Республикасы ішінде Өзбек автономиясын құруға рұқсат беру былай тұрсын, ол мәселені қараудың өзі мүмкін емес деп танылсын. б) Қазақстанның ішіндегі кейбір келеңсіздіктерге байланысты Қазақстан орталығын айналып өтіп, Орта Азия бюросына арыздар мен шағымдар беру тәртібі қателік деп танылсын. в) Қазақ тұрғындарымен ұлттық бағыттағы байланысты қалыптастыру үшін РК(б)П ОК-нен С.Асфендияровтың орнына Орта Азия бюросына бір қазақ қызметкерін кіргізу сұралсын [9].

Орта Азия республикаларының территориясын межелеу жұмыстары аяқталып, Сырдария және Жетісу облыстары Қазақстанға қосылғаннан кейін, Қазақ Республикасы территориясының кеңейгендігін Орынбор өлкесінде қазақтардың тым аз тұратындығын және губерния экономикасының Ресеймен тығыз байланыстығын алға тартқан орталық басшылары Орынбор қаласы мен губерниясын Ресей федерациясына қосу мәселесін қойып, ақырында дегендеріне жетіп тынды. Орынбор губерниясымен қатар Орал губерниясының Елек уезі, Ақтөбе губерниясының бір бөлігін де Ресейге қосу жөніндегі орталықтың шешімі қабылданған болатын. Бұндай Қазақстан үшін зиянды шешімдерге осы жылдары Қазақ республикасында жауапты қызметтерді атқарған С.Қожанұлы, Ж.Мыңбайұлы, С.Садуақасұлы, Н.Нұрмақұлы батыл түрде қарсы шыққанымен де Қазақстанды басқарып отырған Ф.Голощекин орталықтың көңілінен шыға білді. Өз халқының мүддесі жолындағы күрескер Сұлтанбек Қожанұлымен орталықтың мүддесін көксеуші Ф.Голощекин арасындағы саяси тартыстың қызып тұрған осы бір кезеңінде де ұлтжанды қайраткер қазақ жерін бөлшектеуге батыл қарсылық білдірді.

Ұлт мүддесі жолында күресуші табанды қайраткермен жұмыс істесе алмайтынын түсінген Ф.Голощекин Сұлтанбек Қожанұлын Қазақстаннан кетіруге бар күшін жұмылдырды. Орталықтан С.Қожанұлын Москваға шақырып алуды сұрады.

1925 жылы 19 қазанда болған Қазақ өлкелік комитетінің бюро мәжілісінде орталықтың шақыруы бойынша Сұлтанбек Қожанұлын РК(б)П Орталықкомитетінің қарамағына жіберу жөнінде шешім қабылданады. Өзінің болашақтағы тағдыры белгісіз болып, қазақстаннан кетіп бара жатқандығына қарамастан ұлтжанды қайраткер республиканың болашағын алаңдап, осы бюро мәжілісінде Қазақ жерінің тұтастығын қорғау мақсатында мынадай ұсыныс жасайды: "Ввиду наблюдающегося выделенческого движения по всем окраинам КССР, со стороны национальных меньшинств (русских, узбеков и иных) и ввиду того, что это движение охватывает население важных по экономическому значению городов, и несмотрительное удовлетворение их требований может привести к лишению всех организующих экономических центров КССР и к фактическому управлению самого Казахстана, как государственной единицы - просить ЦК при рассмотрении вопроса о границах с Оренбургской губернии и о возможном выделении национальных меньшинств в других районах, рассматривать вопрос главным образом с точки зрения твердого обеспечения государственного существования КССР, как национальной республики" [10].

Өз ұлтының мүддесі мен болашақ тағдыры сарапқа салынар тұста ұлттық мемлекет құру жолында бар күш-жігерін, қайтпас қайсарлығын танытқан қайраткер тұлғаның саяси қызметі бүгінгі ұрпақ үшін үлгі және өнеге.

Әдебиеттер тізімі

1. Назарбаев Н.Ә. Ұлы Даланың жеті қыры. Егемен Қазақстан. 2018. 21 қараша
2. Образование казахской АССР. Сборник документов и материалов. Алма-Ата, 1957. –с252
3. ҚР ПМ. 139-қ, 1-т, 818 в-іс, 71-72 п.п
4. ҚР ПМ. 719-қ, 1-т, 336-іс, 173-174 п.п
5. ҚР ПМ. 141-қ, 1-т, 1129-іс, 79-80 п.п
6. ҚР ПМ. 719-қ, 1-т, 336-іс, 168-172 п.п
7. ҚР ПМ. 139-қ, 1-т, 818 в-іс, 142-143 п.п
8. ҚР ПМ. 139-қ, 1-іс 816-т 76-77, 83-84 п.п.
9. ҚР ПМ. 141-қ, 1-т, 13 б-іс, 186 п
10. ҚР ПМ. 141-қ, 1-т, 136-іс, 194-п

Аннотация: В статье рассматривается политическая деятельность на пути к созданию Национальной республики государственного и общественного деятеля Султанбек Кожанова

Казахская земля славится великими именами, которые оставили свой след в истории народа своим наследием. Одной из самых выдающихся фигур такого рода является выдающийся государственный и общественный деятель Казахстана и Центральной Азии, ученый, публицист, поэт, переводчик, литературовед и педагог-просветитель Султанбек Кожанов, которому в этом году исполнилось 125 лет. Расширение правового статуса Казахской автономии и превращение ее в союзную страну было одной из главных задач общественно-политической деятельности Султанбека Кожанулы. В статье также исследуется деятельность Султанбека Кожанулы, представляющий Республику Туркестан, который сосредоточил внимание на вопросах, важных для казахской автономии, развитие центра казахской автономии в густонаселенном районе Казахстана.

Abstract: The article consider the political activities on the way to the creation of the National Republic of state and public figure Sultanbek Kozhanov. Kazakh land is famous for its great names that have left their mark on the history of the people with their heritage. One of the most prominent figures of this kind is the eminent statesman and public figure of Kazakhstan and Central Asia, a scholar, essayist, poet, translator, literary scholar and educator Sultanbek Kozhanov, who turned 125 years old this year. The expansion of the legal status of the Kazakh autonomy and its transformation into a federal state was one of the main tasks of the social and political activities of Sultanbek Kozhanula. The article also explores the activities of Sultanbek Kozhanuly, representing the Republic of Turkestan, which focused on issues important to Kazakh autonomy, the development of the center of Kazakh autonomy in a densely populated region of Kazakhstan.